

Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena¹

Zoran Pavlović²

Institut društvenih nauka, Beograd

Predmet rada je odnos građana Srbije prema demokratskom načinu vladavine i nekim temeljnim vrednostima demokratije. Analizirana je direktna, uopštena evaluacija demokratskog načina vladavine koja je operacionalizovana putem procene o tome koliko je demokratski politički sistem dobar ili loš način vladavine. Jednodimenzionalni sindrom demokratske orijentacije koji obuhvata socijalnu toleranciju, postmaterijalističke vrednosti, vrednovanje autonomije, insistiranje na rodnoj ravnopravnosti i tržišnu orijentaciju posmatran je kao pokazatelj prihvatanja demokratskih vrednosti. U analizi su korišćeni prikupljeni podaci u tri talasa Svetske studije vrednosti (N=3700), koja je na tri reprezentativna uzorka punoletnih građana u Srbiji sprovedena 1996, 2001. i 2006. g. Rezultati analize ukazuju na to da uopštena podrška demokratskom načinu vladavine, kao i prihvatanje demokratske orijentacije među građanima Srbije pokazuju „cikcak“ profil promene – nagli rast nakon demokratskih promena 2000. g., značajan pad posle tih promena. Kongruentnost odnosa prema demokratskom načinu vladavine i prema demokratskim vrednostima je, međutim, u bilo kom posmatranom trenutku u Srbiji relativno retka. U završnom delu rada diskutuju se značaj i implikacije dobijenih nalaza u kontekstu efekata društvenih promena na promenu vrednosnih orijentacija jednog društva, ali i dva suprotstavljena modela odnosa političke kulture i strukture – kulturološkog i institucionalnog.

Ključne reči: demokratska orijentacija, demokratija, Svetska studija vrednosti, Srbija.

Uvodna razmatranja

Pad Berlinskog zida označio je na simboličan način propast komunizma. Tokom naglih smena režima koje su usledile u Evropi, Latinskoj Americi,

---

1 Ovaj rad deo je projekta „Demokratski modeli unapređivanja društvene kohezije, tolerancije, ljudskih prava i privrednog razvitka u političkim i institucionalnim procesima evropskih integracija Srbije“ (149017), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

2 Adresa autora: zpavlovic@idn.org.rs

Aziji i Africi i tzv. trećeg talasa demokratizacije (Huntington, 1991) udvostručen je broj demokratskih zemalja u svetu (Fukujama, 2002; Huntington, 1991). Nedugo zatim, mogli su se sve glasnije čuti stavovi o tome da je demokratija pobedila svog poslednjeg protivnika i da „konstituiše ‘kraj ideološke evolucije čovečanstva’ i ‘krajnji oblik čovekove vladavine’ i ... ‘kraj istorije’“ (Fukujama, 2002: 19). Tome u prilog išli su i nalazi koji su ukazivali na poželjnost demokratskog oblika vladavine čak i među građanima zemalja koje su daleko od demokratskih (Al-Brazait, 2003), dok je narastajuća empirijska građa sve jasnije ukazivala na to da je demokratizaciju postkomunističkih društava, i bez obzira na višedecenijsku sistematsku indoktrinaciju, pratio visok stepen podrške demokratskom načinu vladavine (Gibson, 1996; Klingemann et al., 2006; Mishler & Rose, 2002; Rose & Mishler, 1994). O svojevrsnoj univerzalnosti ovakvog pozitivnog odnosa najubedljivije govori podatak da u današnjem svetu ne postoji država (barem među onima za koje postoje podaci) čiji se građani većinski ne slažu s tvrdnjom da je demokratija najbolji oblik vladavine (Pavlović, 2007).

Sa sigurnošću se može tvrditi da manje-više svi žele demokratiju, ali nema saglasnosti u tome šta je zapravo demokratija. Ako je „definisanje demokratije objašnjenje značenja te reči, onda je problem lako rešiv: treba znati samo malo grčkog jezika“ (Sartori, 2001: 87) pa shvatiti da je u pitanju „vladavina naroda“. Međutim, stvari nisu tako jednostavne jer se „vladavina naroda“ u praksi ostvaruje u mnogo različitih oblika (reprezentativna, parlamentarna, direktna itd.), a u teoriji objašnjava mnogim različitim koncepcijama (minimalistička, klasična, liberalna, participatorna itd.) (Cunningham, 2002; Dahl et al., 2003; Tilly, 2007). Iako analiza sadržaja, tipova ili teorija demokratije prevazilazi okvire ovog rada, neka elementarna konceptualna određenja su, međutim, neophodna.

Kada se kaže „demokratija“ uglavnom se prvo pomisli na skup političkih pravila vezanih za izbor i vršenje vlasti, kao i na prateće institucije i garancije za njihovo poštovanje. Demokratija ima svoj praktični ili proceduralni aspekt, pa se i određuje kao „skup proceduralnih pravila za donošenje kolektivnih odluka“ (Bobbio, 1987: 19). Iako su u teoriji suštinski ili najvažniji elementi ove procedure veoma raznovrsni, moglo bi se reći da postoji barem minimalna saglasnost u pogledu toga šta je to što je *differentia specifica* demokratskog tipa vladavine u odnosu na druge tipove: bez periodičnih i poštenih izbora, višepartijskog sistema i univerzalnog prava glasa nema ni demokratije (Aron, 1997; Bobbio, 1987; Dahl, 1971; Lipset, 1969; Powell, 1982; Sartori, 2001; Schumpeter, 1976). Često se, posebno u političkim naukama, određenje demokratije iscrpljuje „proceduralnim“ definicijama (npr. Schumpeter, 1976). Međutim, takvo određenje je nepotpuno jer ne uzima u obzir ishode koje bi ovakav tip političkog sistema trebalo da donese, niti principe na kojima je zasnovan takav oblik vladavine. Demokratija je takva vladavina „u kojoj su sloboda, jednakost i solidarnost osigurani u najvećem mogućem stepenu i u

kojoj su ljudski kapaciteti u potpunosti razvijeni“ (Pennock, 1979: 7). Drugim rečima, demokratija je drugo ime za skup normi ili vrednosti (poput slobode, jednakosti, vladavine zakona) na kojima je zasnovan takav tip vladavine i unutar koga su one maksimalno zaštićene. Demokratski način vladavine tako postaje način društvenog života i odnosa u društvu, „prava sredina za humanitet“ (Matić, 1993: 204), zajednica jednakih građana koji slušaju jedni druge, u kojoj svako ima malo političke moći i u kojoj se interesi, prava i mišljenja najvećeg mogućeg broja ljudi uzimaju u obzir. Institucionalna zaštita ovih vrednosti predstavlja smernicu u strukturisanju demokratske prakse koja, s druge strane, jeste najbolji način njihove realizacije jer građanima daje široke mogućnosti upražnjavanja prava i sloboda, čime se ostvaruje njihova puna afirmacija. Stoga bi se demokratija ili demokratski politički sistem mogao (pomalo eklektički i za potrebe ovog rada) odrediti kao takav oblik vladavine u kojem su osnovna građanska i politička prava i slobode zaštićeni u najvećem mogućem stepenu i u kome najveći mogući broj građana učestvuje u procesu donošenja odluka direktno ili indirektno, tako što bira svoje predstavnike među onima koji se na periodičnim, poštenim i slobodnim izborima nadmeću za političke funkcije.

Da bi jedan politički sistem sa ovakvim „formalnim atributima“ opstao i efikasno funkcionisao, potrebna mu je, između ostalog, podrška građana. Bez široke saglasnosti u pogledu podrške „pravilima političke igre“, kao i konsenzusa o normama na kojima je ona zasnovana nema legitimnosti, stabilnosti, pa ni efikasnosti političkog sistema, bio on demokratski ili ne, pa tako ni „demokratija ne može biti izgrađena bez demokrata“ (Klingemann et al., 2006: XI). Ukoliko pojedinac poštuje i prihvata demokratske norme, ukoliko određeni skup demokratskih vrednosti postane sastavni deo vrednosnog sistema pojedinca, uopštena podrška demokratskom načinu vladavine dobija na izvestan način dispoziciju, vrednosnu utemeljenost koja motiviše i usmerava ponašanje, čini ga prijemčivim za određene poglede i ideje, načine rešavanja konflikata, u manjoj ili većoj meri spremnim da se angažuje na realizaciji određenih ličnih ili društvenih ciljeva i sl. Ukoliko to važi za većinu građana određene zajednice, podrška demokratskim vrednostima postaje dominantna odlika preovlađujuće političke kulture, čime se stvaraju podsticajni uslovi za razvoj demokratskog načina vladavine jer tada članovi društva žele da deluju onako kako treba da deluju da bi društvo adekvatno funkcionisalo (From, 1989). Još su antički filozofi pisali da, savremenim jezikom rečeno, demokratski tip vladavine zahteva demokratsku političku kulturu, raširenost odgovarajućih orijentacija (pre svega vrednosnih) među građanima jednog društva. Međutim, jednom usvojene vrednosti, kao relativno stabilne kategorije, teško su promenljive, pa se u situaciji naglih društvenih promena, poput demokratizacije bivših komunističkih društava, otvaraju brojna pitanja mogućnosti izgradnje odgovarajuće političke kulture, stabilne podrške drugačijem ili alternativnom načinu vladavine i vrednostima za koje se on zalaže.

U skladu s poznatom tezom da je za ustavno-političke promene u jednom društvu potrebno šest meseci, za ekonomske šest godina, a za socio-kulturne šezdeset godina (Dahrendorf, 1990), klasični, tzv. kulturološki model predviđa tek postepene i veoma spore promene u političkoj kulturi (pre svega u dominantnim vrednosnim orijentacijama). Njihovo izvorište predstavljaju faktori koji sporo i odloženo deluju – ekonomska modernizacija, urbanizacija, rast obrazovnog nivoa populacije i sl. (Lipset, 1969; Huntington, 1991, Inglehart, 1990; Inglehart & Welzel, 2005a; Welzel & Inglehart 2009). Glavni mehanizam promene jeste smena generacija, budući da se presudna uloga u formiranju politički relevantnih orijentacija pojedinca daje ranom uzrastu i distinktivnim socijalizacijskim iskustvima (Almond and Verba, 1963; Eckstein, 1988; Inglehart, 1990). Prema ovom stanovištu, demokratska vladavina ima kulturno utemeljenje, odnosno suštinske kulturne preduslove od čijeg prisustva zavisi mogućnost njenog ustanovljenja i opstanka, kao i kvalitet funkcionisanja (Inglehart & Welzel, 2005a; Welzel & Inglehart, 2009). Stoga je u društvima u kojima je tek uspostavljen demokratski način vladavine neophodan period konsolidacije kako bi građani, odrasli u autoritarnom sistemu, bili (re)socijalizovani za demokratske norme i oblike ponašanja (oni mlađi daleko uspešnije), što u perspektivi vodi širenju demokratske političke kulture u populaciji u celini. Na taj način ostvaruje se (nužni) paralelizam ili kongruentnost kulture i strukture. „Za konsolidovanje demokratije u nekim zemljama, nepohodan je pomak u političkoj kulturi“ (Klingemann et al., 2006: XI) jer u protivnom demokratizacija postaje mimikrija koja kao verovatan ishod ima ponovno uspostavljanje nekog oblika agresivne diktature (Jowitt, 1996).

Tako su pomenuti nalazi o visokom vrednovanju demokratskog načina vladavine u postkomunističkim društvima među zagovornicima kulturološkog modela shvaćeni na jedan specifičan način. Demokratski način vladavine se, prema ovim autorima, često vrednuje (samo) zbog ciljeva koje su razvijena društva ostvarila i, pre svega, kao sredstvo za ostvarivanje tih istih ciljeva, dok je sud o tome zasnovan na spoljnim i sporednim manifestacijama funkcionisanja zapadnih društava (Bratton & Mattes, 2001; Inglehart & Welzel, 2005a; 2005b; Welzel & Inglehart, 2009). Usled odsustva demokratske tradicije u (političkoj) istoriji, dugog perioda autoritarne vladavine i traumatičnih iskustava s njom, uopštena, pozitivna evaluacija demokratskog oblika vladavine posledica je poželjnosti pre svega njenih efekata iskazanih u terminima ekonomskog postignuća, ali nije „podržana“ prihvatanjem demokratskih procedura i normi, prava i sloboda koje definišu njenu suštinu (tj. demokratskom političkom kulturom). Pozitivan odnos prema demokratskom tipu vladavine u tom slučaju je samo deklarativan ili, kako se on u literaturi (pomalo neopravdano) karakteriše, instrumentalan, i malo govori o eventualnom prodemokratskom karakteru prevladajuće političke kulture.

Za neke druge autore, međutim, ovi nalazi nisu pokazatelj samo „prazne“ podrške ili sinkretizam kontradiktornih, prodemokratskih i nedemokratskih

orijentacija. Zagovornici „institucionalnog“, „habituacionog“ ili „čovjek se uči dok je živ“ modela smatraju ne samo da rana socijalizacija nije presudna već i da je upravo političko-ekonomsko postignuće demokratskog tipa vladavine uzročni faktor razvoja prodemokratskih orijentacija građana (Frederic, 1996; Jackman & Miller, 1996; Mishler & Rose, 2002; Muller & Seligson, 1994; Niemi & Hepburn, 1995; Rohrschneider, 2003). Stoga, nalaze poput onih koji ukazuju da demokratizacija uvećava značaj nekih prodemokratskih orijentacija (Schwartz & Sagie, 2000) ili da su one jasna posledica iskustva s demokratskim načinom vladavine (Muller & Seligson, 1994) treba, prema ovom stanovištu, shvatiti kao argumente u prilog gledištu da struktura (tj. tip vladavine) itekako utiče na kulturu (tj. vrednosni odnos prema tipu vladavine). I u domaćoj literaturi česti su nalazi koji ukazuju na selektivnost uticaja društvenih promena koje svoje najveće efekte ostvaruju na vrednosne orijentacije sistemskog, ideološkog ili političkog karaktera (Pantić, 1990; Kuzmanović, 1995b; 1995c; Pavlović, 2009), upravo onih koje izmenjene institucionalne okolnosti stavljaju u povlašćen položaj, i time podstiču njihovo usvajanje (Kuzmanović, 1995a). Novi društveni kontekst može očuvati i povećati nivo uopštene podrške demokratskom načinu vladavine, ali, ako je on zaista samo deklarativan, dati mu i potrebnu osnovu, tj. učiniti da on bude i vrednosno utemeljen.

Predmet istraživanja

U Srbiji se kao i u mnogim državama Istočne i Centralne Evrope desio, iako sa izvesnim zakašnjenjem, svojevrsni prirodni eksperiment kada je, praktično „preko noći“, jedan politički sistem smenio drugi, čime su na ovom pojedinačnom slučaju stvorene idealne mogućnosti za analizu nekih temeljnih pretpostavki odnosa političke kulture i političke strukture. Budući da je demokratski način vladavine uveden u društvo u kojem su, prema nalazima brojnih empirijskih istraživanja, bile raširene dispozicije sa antidemokratskim predznakom (Golubović i sar., 1995; Kuzmanović, 1997a; Pantić, 2002; Pantić i Pavlović, 2009), kulturološki model pretpostavlja postepene promene u raširenosti prodemokratskih orijentacija i svojevrsnu inerciju prethodno dominantnog vrednosnog sistema, dok bi pozitivan odnos prema demokratskom načinu vladavine bio po svojoj prirodi deklarativan, ali ne i vrednosno utemeljen. Neki nalazi zaista pokazuju da izmenjene društvene okolnosti nisu bitnije uticale na uklanjanje nekih od glavnih vrednosnih prepreka demokratizaciji društva, poput autoritarnosti (Biro i sar., 2002; Kuzmanović, 2003) ili nekih drugih antidemokratskih orijentacija (Pantić i Pavlović, 2009).

S druge strane, većina građana Srbije je praktično tokom čitavog perioda devedesetih godina XX veka, preferirala demokratiju kao oblik vladavine (Mihailović, 1997), što takođe važi i za period neposredno nakon demokratskih

promena (Pavlović, 2007). Ako se tome dodaju već pomenuti nalazi o selektivnom uticaju izmenjenih društvenih okolnosti u vrednosnom smislu (Kuzmanović, 1995b; Pantić, 1990; Pavlović, 2009), koje su delom u skladu s tezama institucionalnog ili habituacionog modela, očekivanja bi bila suprotna – širenje prodemokratskih orijentacija u populaciji Srbije nakon demokratskih promena. Stoga se postavlja pitanje kako načelnog prihvatanja demokratskog političkog sistema tako i kvaliteta te podrške: da li su istovremeno prihvaćene i demokratske vrednosti i kako su na to uticale društvene promene 2000. godine? Predmet ovog istraživanja jeste stepen podrške demokratskom političkom sistemu i prihvatanja demokratske vrednosne orijentacije u Srbiji u periodu 1996 – 2006. g. (tj. pre i posle demokratskih promena), kao i promene koje se u posmatranom periodu u Srbiji dešavaju.

Ciljevi istraživanja

U skladu s predmetom istraživanja, formulisano je nekoliko konkretnijih ciljeva: (1) analiza uopštene, načelne podrške demokratskom političkom sistemu, (2) analiza raširenosti nekih prodemokratskih orijentacija, (3) analiza njihovog međusobnog odnosa, kao i (4) promene koje se u Srbiji dešavaju u vezi s tim u periodu 1996 – 2006. g.

Metod ispitivanja

Uzorak

U analizi su korišćeni podaci koji su prikupljeni u trećem, četvrtom i petom talasu Svetske studije vrednosti (u daljem tekstu: SSV)³ koji su u Srbiji sprovedeni 1996, 2001. i 2006. g., čime je stvorena dragocena mogućnost kvazilongitudinalne analize jednog istog skupa indikatora na reprezentativnim uzorcima populacije Srbije u dužem vremenskom periodu. Treći i četvrti talas SSV sproveo je Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka, dok je poslednji, peti talas (sa kog je tek nedavno skinut embargo na podatke) sproveo TNS Medium Gallup. U sva tri talasa istraživanje je sprovedeno na slučajnom uzorku punoletnih građana Srbije bez Kosova i Metohije, putem standardizovanih, *face-to-face* intervjua koje su sprovodili iskusni i posebno obučeni terenski anketari. Uzorak za svako istraživanje biće opisan za tri najvažnija kriterijuma: pol, uzrast (18 – 29 g., 30 – 49 g., preko 50 g.) i nivo obrazovanja ispitanika iskazan trostepeno: (1) osnovno (osnovna škola i ispod toga), (2) srednje (trogodišnje i četvorogodišnje škole) i (3) visoko obrazovanje (viša škola i fakultet).

---

3 Detaljnije informacije o Svetskoj studiji vrednosti dostupne su na zvaničnoj internet prezentaciji www.worldvaluessurvey.org.

U trećem talasu SSV (N=1280) ispitanici muškog i ženskog pola bili su zastupljeni približno jednakim procentom: muški pol – 51%, ženski pol – 49%. Prema starosnoj strukturi, najbrojniji su ispitanici preko 50 godina (41%), potom slede ispitanici srednjih godina, od 30 do 49 g. (39%), dok približno svaki peti ispitanik (21%) spada u najmlađu uzrasnu grupu, od 18 do 29 g. S obzirom na nivo obrazovanja, najbrojniji su ispitanici najnižeg obrazovnog nivoa (43%); približno trećinu ispitanika (36%) čine ispitanici sa srednjoškolskim obrazovanjem, a približno petinu (21%) oni sa višim i visokim obrazovanjem.

U četvrtom talasu (N = 1200) ispitanici muškog pola (52%) nešto su brojniji od ispitanika ženskog pola (48%), kao i ispitanici preko 50 godina starosti (43%) u poređenju sa ispitanicima uzrasta od 30 do 49 g. (39%) i najmlađom uzrasnom grupom (19%); 43% ispitanika ima srednje obrazovanje dok približno svaki peti ispitanik (23%) ima završenu višu školu ili fakultet, a približno svaki treći (35%) samo osnovnu školu ili ispod toga.

Kao i u prethodna dva istraživanja, i u poslednjem talasu (N=1134) polna struktura uzorka je ujednačena, s tim što su osobe ženskog pola (51%) nešto brojnije od ispitanika muškog pola (49%); srednja uzrasna kategorija (41%) brojnija je u odnosu na najstarije (33%) i najmlađe ispitanike (26%), što važi i za srednji obrazovni nivo (45%) u poređenju s najvišim (29%) ili najnižim (26%) obrazovnim postignućem.

Varijable i instrument

Upotreba podataka prikupljenih u velikim komparativnim istraživanjima, tj. njihova sekundarna analiza, podrazumeva i prihvatanje nekih neizbežnih konceptualno/metodoloških slabosti kros-kulturnih istraživanja koje se naknadno ne mogu ispraviti (teorijsko određenje i način operacionalizacije pojmova; broj, sadržaj i tip tvrdnji; pitanje smislenosti upotrebe pojedinih indikatora u specifičnim sredinama, njihove konotacije itd.). Stoga je analiza tako složene teme kakva je odnos prema demokratskom načinu vladavine ili prihvatanje vrednosti demokratije na samom početku bila ograničena nekim specifičnostima raspoložive empirijske građe. To se, sa stanovišta ovog rada, pre svega odnosi na broj i vrstu relevantnih indikatora i način njihove operacionalizacije: tvrdnje koje bi se mogle smatrati pokazateljima prihvatanja vrednosti demokratije malobrojne su ili se o njihovom prodemokratskom karakteru može samo posredno zaključivati; usled odsustva indikatora nije bilo moguće u analizu uključiti neke orijentacije čija je relevantnost za predmet ovog rada nesporna, naročito one koje su za našu sredinu veoma bitne (npr. autoritarnost); format tvrdnji je raznovrstan i specifičan (skale, da/ne odgovori, prisilan izbor itd.). U takvoj situaciji jedino rešenje jeste sekundarna analiza zasnovana na teorijsko-empirijskoj argumentaciji kako bi se, barem donekle, prevazišla navedena ograničenja i slabosti. U najboljem slučaju,

ograničena i *post hoc* operacionalizacija može dati jedino ograničene i uslovne zaključke.

U analizi su najpre korišćene dve tvrdnje koje se često posmatraju kao indikator uopštenog odnosa prema demokratskom političkom sistemu (Inglehart & Welzel, 2005b; Klingemann et al., 2006; Pavlović, 2008). Pojam demokratije ima izrazito pozitivne konotacije i asocira na nešto dobro, poželjno ili pozitivno, pa su odgovori na pitanja u kojima se demokratija eksplicitno spominje pod izrazitim uticajem socijalne poželjnosti i, samim tim, kod većine ispitanika izazivaju slaganje s takvim tvrdnjama (Pavlović, 2007). Barem deo teškoća u vezi s nediskriminativnošću takvih stavki uobičajeno se otklanja analizom svojevrsnog relativnog odnosa prema demokratiji, u poređenju s nekim drugim, najčešće suprotnim oblikom vladavine. Grupisanjem ispitanika u nekoliko „čistih“ i najčešće jedan mešoviti tip, barem jednim delom otklanja se tendencija ispitanika da na isti način odgovaraju na veći broj tvrdnji bez obzira na njihov sadržaj ili smer formulacije, odnosno da u istom stepenu (ne) vrednuju različite (ili suprotstavljene) oblike vladavine. U čiste tipove bivaju klasifikovani oni ispitanici koji na različite tvrdnje daju kongruentne odgovore što, pored otklanjanja krupnih metodoloških teškoća, ostavlja više prostora za smislene interpretacije razloga ili motiva koji leže u osnovi takve preferencije. U ovom konkretnom slučaju, ispitanik je na četvorostepenoj skali Likertovog tipa procenjivao koliko je (1) demokratski politički sistem (veoma ili uglavnom) dobar ili (veoma ili uglavnom) loš način upravljanja Srbijom, nasuprot (2) analognoj proceni o jakom vođi koji vlada bez skupštine i izbora. Na osnovu odgovora ispitanika konstruisana je sledeća tipologija: 1. autokrata (ispitanik koji vlast jakog vođe smatra dobrom, a demokratski oblik vladine lošim), 2. demokrata (obrnuto, vrednuje demokratski, a odbacuje autoritarni oblik vladavine) i 3. mešoviti tip (podjednako prihvata ili odbacuje i jedan i drugi oblik vladavine)⁴. Indeks je posmatran kao pokazatelj uopštenog odnosa prema demokratiji kao načinu vladavine, što se od ispitanika i eksplicitno tražilo⁵.

4 Imena kategorija su, naravno, samo uslovna i ne bi trebalo smetnuti sa uma da se ona ne opisuju pojedinca u celosti, njegov sistem uverenja ili tip ličnosti, već samo njegovu/njenu preferenciju političkog sistema. Tako „autokrata“ ne označava ništa više od toga da ispitanik/ca pozitivno vrednuje autokratiju, i obrnuto.

5 Budući da je interpretacija sintagme „demokratski politički sistem“ u potpunosti prepuštena ispitaniku, otvoreno je pitanje šta se zapravo vrednuje, odnosno šta ispitanik pod tim podrazumeva: neke elemente demokratske procedure (npr. višepartijski sistem, slobodne izbore itd.), neke principe demokratske vladavine (npr. jednakost pred zakonom, prava manjina itd.), neke propratne (ali u suštini sporedne elemente) demokratske vladavine (npr. visok nivo socioekonomskog razvoja), bilo koju kombinaciju navedenog ili ništa od navedenog. Tačnije, ispitanik ne vrednuje nužno ono što se pod tim u teoriji ili u ovom radu podrazumeva, već ono što on pod tim razume. O ovome će biti više reči u završnom delu.

Uopštena, opisna određenja prirode demokratskog građanina, poput onih da je to pojedinac koji „veruje u individualne slobode i jeste politički tolerantan, u izvesnoj meri nepoverljiv prema političkim autoritetima, ali poverljiv prema sugrađanima, koji se pokorava, ali želi da se znaju njegova prava u odnosu na državu ... i koji podržava bazične demokratske institucije i procese“ (Gibson, 1996: 398–399) bila su, sa jedne strane, početna smernica za operacionalizaciju indikatora prihvatanja demokratskih vrednosti. Biti tolerantan prema manjinskim ili marginalizovanim grupama, nezavisan i kritičan, slobodnomisleći pojedinac, zalagati se za jednakost i poštovanje tuđeg ili suprostavljenog mišljenja – samo su neki od atributa ili imperativa demokratskog građanina. Drugi oslonac bila su brojna savremena kros-kulturna istraživanja političke kulture koja obezbeđuju empirijske uvide u opravdanost posmatranja specifičnih orijentacija pojedinca kao prodemokratskih, naročito istraživanja fokusirana na analizu političke kulture postkomunističkih društava (Farnen et al., 1996; Gibson, 1996; 2002; Inglehart & Welzel, 2005a; 2005b; Kersting & Cronqvist, 2005; Klingeman et al., 2006; Pollack et al., 2003; Schwartz & Bardi, 1997; Siemienka, 2003; Welzel & Inglehart, 2009), kao i neke ranije analize u našoj sredini (Kuzmanović, 1997b; Pantić, 1985; 2002; Pantić i Pavlović, 2009; Pavlović, 2008; 2009). Najzad, kako bi kvazilongitudinalna analiza bila moguća, dodatni „tehnički“ kriterijum bio je prisustvo indikatora u sva tri talasa SSV. Na tim osnovama je iz upitnika SSV odabrano ukupno 14 indikatora koji su posmatrani kao indikatori pet opštijih orijentacija:

(1) *Socijalna (ne)tolerancija*. Stepem (ne)trpeljivosti prema manjinskim ili marginalizovanim grupama. Tolerancija je kamen temeljac demokratije – ona podrazumeva konsenzus, kooperaciju, mirno i na diskusiji zasnovano rešavanje konflikata, zaštitu prava manjina itd., a sve to presudno zavisi od sposobnosti građana da tolerišu one s kojima se fundamentalno ne slažu (Sullivan et al., 1979; Gibson, 1998), što predstavlja jedan od osnovnih instrumenata garancije prava svim građanima jedne zajednice. Što su građani tolerantniji prema pravima drugih, sigurnija su prava svih, uključujući i njihova sopstvena (Sniderman et al., 1989). Ispitivan je odnos ispitanika prema trima grupama – homoseksualcima, osobama obolelim od side i ljudima druge rase – kao (ne)poželjnim susedima. Ispitanik je za svaku grupu mogao reći da li bi želeo da ih ima za susede. Sumiranjem odgovora ispitanika dobijen je indeks u rasponu od 0 do 3 (viši skorovi iskazuju viši nivo tolerancije).

(2) *Autonomija/konformizam*. Stepem vrednovanja samostalnosti i nezavisnosti od spoljnih autoriteta u mišljenju i ponašanju. Brojna istraživanja ukazuju na to da se dimenzija koja se različito imenuje a u delima različitih autora ima srodno psihološko značenje – autonomija/nezavisnost/individualizam/idiocentrizam nasuprot konformizmu/ukorenjenosti/ kolektivizmu/alocentrizmu – pojavljuje kao jedna od centralnih socijalnih vrednosti gotovo svuda i da predstavlja jednu od najznačajnijih razlika između širih kultur-

nih celina, ali i između različitih segmenata populacije jednog istog društva (Feldman, 2003; Hageaars et al., 2003; Inglehart & Welzel, 2005a; Schwartz, 2007; Schwartz & Bardi, 1997; Triandis, 2001). Visoko vrednovanje ljudskih prava i sloboda, tolerancija manjinskih i marginalnih grupa, efikasne i odgovorne društveno-političke elite i institucije jesu među najznačajnijim efektima ili „korelatima“ raširenosti autonomije ili struktura čiji je ona bitan deo (Inglehart & Welzel, 2005a; Schwartz & Sagie, 2000; Welzel & Inglehart, 2009). Dimenzija je u ovom radu operacionalizovana preko preferencije autonomnog nasuprot konformističkom vaspitnom stilu, zasnovane na izboru osobina koje bi dete trebalo da usvoji u porodici – nezavisnosti i odgovornosti, s jedne strane, nasuprot poslušnosti i religioznosti, s druge strane (Joksimović i sar., 2007). Sumiranjem odgovora ispitanika dobijen je indeks u rasponu od -2 do +2 (viši skorovi su izraženije vrednovanje autonomije).

(3) *Rodna (ne)ravnopravnost*. Uverenje o jednakim pravima pripadnika oba pola. Savremena istraživanja ukazuju na širenje uverenja o rodnoj ravnopravnosti kao rezultatu širih društvenih promena u vrednosnom smislu (Inglehart & Welzel, 2005a), čak je smatraju i centralnom komponentom procesa demokratizacije (Inglehart et al., 2002). Pored toga što je na opštijem nivou ova orijentacija pokazatelj podrške principu jednakosti i ljudskih prava u celini ona ima i neke jasne društvene i institucionalne posledice, poput stepena zastupljenosti žena u parlamentu (Pettersson, 2003). Tri petostepene tvrdnje Likertovog tipa bile su osnov za konstrukciju indeksa: „u celini, muškarci su bolje političke vođe od žena“, „univerzitetsko obrazovanje je bitnije za momka nego za devojku“ i „kada ima malo mogućnosti za dobijanje posla, muškarci bi morali da imaju prednost prilikom zapošljavanja u odnosu na žene“. Sumiranjem skorova dobijen je indeks čiji se raspon kreće od 3 do 15 (viši skorovi iskazuju veće zalaganje za ravnopravnost). Ova dimenzija svakako zahvata i elemente modernističke orijentacije, u smislu slabijeg prihvatanja norme patrijarhalnosti, dominantne pozicije muškarca u porodici i/ili društvu ili insistiranja na tradicionalnim polnim ulogama.

(4) *(Post)materijalističke vrednosti*. Postmaterijalizam se uobičajeno određuje kao davanje prioriteta samoizražavanju i kvalitetu života, nasuprot fizičkoj i ekonomskoj sigurnosti (Inglehart, 1990), ali je on u ovom radu shvaćen nešto drugačije. Neka ranija istraživanja argumentovano su ukazala na to da Inglehartova standardna baterija preferencije društvenih ciljeva zapravo „meri“ prodemokratsku orijentaciju, tj. vrednosti povezane s političkim liberalizmom (De Graaf & Evans, 1996; Pavlović, 2009), pa je ona, u opštem kontekstu ovog rada, shvaćena kao pokazatelj stepena podrške zaštiti građanskih prava i sloboda i pozitivnog odnosa prema aktivizmu, temeljnim demokratskim principima, koje inače baterija i uključuje. Dodatan razlog za to jeste činjenica da je postmaterijalizam u svom izvornom značenju u našoj sredini manje relevantan i samo uslovno primenljiv koncept (kao i baterija ciljeva

uostalom). U zavisnosti od preferencije dva od četiri ponuđena društvena cilja (održanje reda u državi, borba protiv rasta cena, veće učešće ljudi u važnim odlukama vlade, zaštita slobode govora), ispitanik je svrstan u grupu materijaliste (bira prva dva cilja), postmaterijaliste (bira poslednja dva cilja) ili mešovitog (bilo koja druga kombinacija) (Inglehart, 1990).

(5) *Tržišna/socijalistička orijentacija*. Odnos ispitanika prema nekim elementarnim aspektima ekonomskog uređenja društva. Iako se pre svega tiče opštije (ne)egalitarističke orijentacije u ekonomskom smislu, svakako je povezana i s vrednovanjem individualizma, favorizovanjem lične inicijative, preuzimanjem rizika i sl. U pitanju je orijentacija jasnog ideološkog ili prosistemskog karaktera i kao takva ona je važan pokazatelj otpornosti onih uverenja i praksi koje su nekada bile deo zvanične ideologije, a predstavljaju antipod modelu ekonomskog uređenja savremenog demokratskog društva, tj. slobodnom tržištu i kapitalističkoj privredi. Za svaku od tri sledeće tvrdnje od ispitanika je traženo da se na desetostepenoj skali svrsta između dve ekstremne pozicije: „*plate bi morale da budu ujednačenije / potrebne su veće razlike u platama jer to podstiče ljude da se više trude*“, „*mora se povećati udeo privatne svojine u privredi / mora se uvećati udeo državne svojine u privredi*“ i „*država bi morala da preuzme veću odgovornost za to da svako bude zbrinut / ljudi bi morali da preuzmu veću odgovornost da budu obezbeđeni*“. Sumiranjem skorova ispitanika dobijen je indeks u rasponu od 3 do 30 (viši skor, izraženija tržišna orijentacija)⁶.

Jasno je da se ovim ne iscrpljuje sadržaj prodemokratskih orijentacija, niti je to na osnovu raspoloživih podataka moguće postići, ali se čini da na osnovu svega rečenog ima smisla posmatrati pet izdvojenih elemenata kao prodemokratske karakteristike pojedinca. Neka istraživanja, recimo, upravo u sindromu prve četiri opisane orijentacije (iako drugačije operacionalizovanih) vide suštinu demokratske političke kulture, u komparativnoj perspektivi izrazito povezane s kvalitetom demokratskog tipa vladavine (Welzel & Inglehart, 2009), pa i to, između ostalog, ukazuje na relevantnost njihove analize u kontekstu društvenih promene u Srbiji.

Svi navedeni indeksi imaju jednodimenzionalnu strukturu i prihvatljivu pouzdanost ($\alpha > .60$). Budući da su ipak zasnovani na malom broju indikatora, konstruisani indeksi poslužili su kao osnova za identifikovanje opštije strukture koja je posmatrana kao pokazatelj izraženosti demokratske orijentacije.

6 Za razliku od prethodno opisanih, ova orijentacija karakteristična je za jedno specifično viđenje demokratije. Naglašavanje potpuno slobodnog tržišta, minimalne uloge „države“ u privredi, pa i ekonomske nejednakosti odlike su (neo)liberalnih koncepcija demokratije. Međutim, kako u teoriji tako i u praksi, postoje i neke druge varijante (poput socijal-demokratije) čiji ideal jeste socijalno odgovorna „država blagostanja“ – kako politička i socijalna, tako i ekonomska jednakost.

Rezultati

Ako bi odnos prema demokratskom načinu vladavine bio iskazan samo stavom ispitanika prema tome da li je taj odnos dobar ili loš, razlike bi se odnosile samo na to koliko je dobar. Međutim, za apsolutnu većinu građana (1996. g. – 91%; 2001. g. – 94%; 2006. g. – 80%) to se jednostavno ne dovede u pitanje. Stoga, relativan odnos prema demokratskom načinu vladavine predstavlja, iz ranije navedenih razloga, pouzdaniji, validniji i, verovatno, realniji pokazatelj. Na taj način posmatran, odnos prema demokratskom načinu vladavine u Srbiji u desetogodišnjem periodu izrazito varira (tabela br. 1), pri čemu su razlike statistički značajne ($\chi^2(4)=133.78$, $p<.001$, Kramerovo $V=.134$).

Tabela br. 1: Raširenost tri tipa sa obzirom na preferenciju političkog sistema u Srbiji u tri istraživanja (f, %)

Godina istraživanja	Tip			Ukupno
	Autokrata	Mešoviti	Demokrata	
1996. g.	78 (6%)	480 (38%)	722 (56%)	1280 (100%)
2001. g.	36 (3%)	341 (28%)	823 (69%)	1200 (100%)
2006. g.	92 (8%)	571 (47%)	557 (46%)	1220 (100%)

Sredinom devedesetih godina XX veka većina ispitanika imala je pozitivan odnos prema demokratskom načinu vladavine (56%), dok je suprotstavljeni tip autokrate činilo svega 6% punoletne populacije. Neposredno nakon dramatičnih društvenih promena 2000. g, procenat demokrata raste do nivoa od preko dve trećine populacije (69%), na štetu druga dva tipa koji gube na brojnosti.

Međutim, u poslednjem posmatranom periodu, 2006. g., primetan je obrnut trend – uvećanje brojnosti druga dva tipa, posebno mešovitog⁷, kao i izražen pad procenta pozitivno orijentisanih građana (46%) prema demokratskom obliku vladavine. Podrška je na kraju desetogodišnjeg perioda manjinska i, što je od posebne važnosti, niža od registrovanog nivoa sredinom devedesetih godina XX veka.

7 Mešoviti tip uključuje dva različita podtipa koji u izvesnom smislu imaju različite „profile“. U jednom slučaju reč je o neselektivnosti (dobar i jedan i drugi oblik vladavine), a u drugom o odbacivanju oba tipa političkog sistema. I pored nesumnjivih razlika u uzrocima dve strukture preferencije, mešoviti tip je u ovom radu posmatran kao jedna celina iz prostog razloga što je naglasak na grupi ispitanika koji su svrstani u tip demokrate, tj. koji pozitivno vrednuju *samo* demokratski politički sistem.

Uzroke ovih promena svakako treba tražiti u konstelaciji (u odgovarajućem trenutku), aktuelnih društveno-političkih okolnosti. U kontekstu traumatičnih iskustava sa autoritarnim režimom, demokratizacija društva, posmatrana kao konačno „osvajanje slobode“, imala je izuzetno pozitivnu konotaciju i potencijal za indukovanje intenzivnijeg vrednovanja demokratskog političkog sistema, ali su njeni efekti, iako neposredni, bili ograničeni i privremeni. Život u autoritarnom društvu izmorenom različitim problemima stvorio je velika očekivanja koja za većinu građana očigledno nisu ispunjena, pa je entuzijazam ubrzo splasnulo, a demokratski oblik vladavine naglo izgubio na svojoj poželjnosti. Bolna iskustva građana s ranim fazama demokratizacije društva i socioekonomskim potresima tranzicije raspršila su iluzije koje su postojale. Zbog loših iskustava i s jednim i s drugim tipom vladavine, razočarani građani distanciraju se od (političkog) sistema⁸. Cena tih „otreznujućih“ i razočaravajućih iskustava visoka je – smanjenje zalihe uopštene podrške trenutnom političkom sistemu Srbije, što predstavlja potencijalnu pretnju očuvanju njegove stabilnosti i/ili legitimnosti.

Pet orijentacija koje su posmatrane kao indikatori prihvatanja nekih demokratskih vrednosti pozitivno su i statistički značajno međusobno povezane (tabela br. 2). Korelacije su niske, čak i tamo gde je povezanost najintenzivnija, iako su u pitanju teorijski srodne orijentacije.

Tabela br. 2: Matrica interkorelacija
pet indikatora demokratske orijentacije

	Socijalna tolerancija	Autonomija	Rodna ravnopravnost	Postmaterijalizam
Autonomija	.187**	-	-	
Rodna ravnopravnost	.224**	.194**	-	
Postmaterijalizam	.182**	.186**	.144**	-
Tržišna orijentacija	.145**	.156**	.161**	.190**

** značajnost na nivou .01

Međutim, faktorska analiza ukazuje na to da se u svakom od tri pojedinačna istraživanja, kao i u uzorku u celini, izdvaja jedan faktor koji objedinjuje analizirane elemente, iako procenat objašnjene varijanse nije impresivan (tabela br. 3). Pet elemenata jesu na neki način bliski, pa izdvojena dimenzija ukazuje na obrise jedne opštije strukture o kojoj se, barem uslovno, može govoriti kao o *demokratskoj orijentaciji*, odnosno integralnom pokazatelju prihvatanja jednog ograničenog skupa demokratskih vrednosti. Dobijeni faktorski skorovi u uzorku u celini bili su osnov dalje analize.

8 Na to najubedljivije ukazuje jedan podatak koji nije prikazan u tabeli br. 1 – nagli porast procenta građana u jednom podtipu mešovitog, tj. onih građana koji ne smatraju dobrim ni jedan ni drugi oblik vladavine (sa 18% 2001. g. na 29% 2006. g.).

Tabela br. 3: Faktorska struktura demokratske orijentacije

Elementi	Faktorska zasićenja			
	1996. g. (N=1018)	2001. g. (N=871)	2006. g. (N=774)	Uzorak u celini (N=2663)
Socijalna tolerancija	.635	.524	.681	.621
Autonomija	.584	.662	.457	.585
Rodna ravnopravnost	.534	.617	.677	.591
Postmaterijalizam	.640	.625	.348	.567
Tržišna orijentacija	.558	.499	.620	.566
Objašnjena varijansa	35%	35%	33%	35%

Napomena: analiza glavnih komponenti, bez rotacije, eigenvalues>1.

Sudeći prema podacima, demokratske promene 2000. godine bile su ko-renite ne samo u institucionalnom već i smislu promene kvaliteta preovlađujućih vrednosnih orijentacija u populaciji. Društvena klima svojevrsne otvorenosti, spremnosti za promene i nade u bolju budućnost imala je jasne emancipujuće efekte na vrednosne prioritete građana Srbije, koji su na to reagovali intenzivnijim prihvatanjem liberalnijih pozicija. Ovaj nalaz ima posebnu važnost jer su u pitanju efekti neposrednih društvenih promena koje u tom trenutku jedva da su imale svoje razvijene formalne aspekte ili institucionalizovane mehanizme sistemskog i sistematičnog propagiranja izmenjenog pravca budućeg toka društvenog razvoja ili podsticanja usvajanja alternativnog skupa vrednosti. I pored toga, demokratizacija društva dovela je do intenzivnijeg vrednovanja kako samog demokratskog političkog sistema tako i nekih demokratskih normi. Međutim, raširenost demokratske orijentacije, poput podrške demokratskom načinu vladavine, pokazuje svojevrsni „cikcak“ profil promene – najpre raste raširenost demokratske orijentacije (u periodu 1996 –2001. g.), pa potom opada (u periodu 2001 –2006. g.), da bi dostigla svoj vrhunac u godini nakon petooktobarskih promena (tabela br. 4, poslednji red). Promene su pri tom statistički značajne ($F[2, 2660]=53.88$, $p<.01$), kao i svi parovi razlika.

Promena odnosa prema demokratskom načinu vladavine i analiziranim demokratskim vrednostima iz istih razloga deli i istu sudbinu i u izvesnom smislu jeste kongruentna. Sredinom prve decenije novog milenijuma, osim pada podrške demokratskom načinu vladavine u javnosti Srbije, dolazi i do izvesne vrednosne regresije i povratka na pozicije koje su u jednom trenutku već bile prevaziđene. Raširenost demokratske orijentacije u poslednjem posmatranom periodu, iako značajno viša od one registrovane sredinom devedesetih godina XX veka, istovremeno je značajno niža od one registrovane neposredno nakon demokratskih promena. Iako ovaj nalaz predstavlja demonstraciju mogućnosti brze (re)socijalizacije građana, istovremeno otvara pitanje trajnosti tih efekata. Trend promena verovatno ukazuje pre na period efekte, tj. privremene fluktuacije usled radikalno izmenjenih društveno-

ekonomskih okolnosti, nego na relativno trajnu promenu dominantnog sistema vrednosti, ali i na ono što se u domaćoj literaturi uobičajeno označava pojmom retradicionalizacije (Kuzmanović, 1998).

Paralelna trajektorija još ništa ne govori o međusobnom odnosu i ne daje odgovor na pitanje da li oni koji imaju pozitivan odnos prema demokratskom načinu vladavine istovremeno prihvataju i demokratsku orijentaciju (i obrnuto). Ta veza može biti analizirana na više načina (tabela br. 4) – sinhronijski (po kolonama tabele), ali i dijahronijski (po redovima tabele).

Unutar pojedinačnih talasa SSV, razlike tri tipa ispitanika u stepenu prihvatanja demokratske orijentacije statistički su značajne kako 1996. g. ($F[2, 1015]=85.80, p<.01$), tako i 2001. g. ($F[2, 868]=58.68, p<.01$) i 2006. g. ($F[2, 771]=41.45, p<.01$), dok je obrazac u sva tri slučaja istovetan – raširenost demokratske orijentacije je, u proseku, izraženija u grupi demokrata nego među ispitanicima svrstanim u neki od druga dva tipa, koji se, u proseku, u sva tri pojedinačna slučaja nalaze na nedemokratskom polu dimenzije.

Tabela br. 4: Procenti, prosečne vrednosti i standardne devijacije faktorskih skorova demokratske orijentacije prema tipu preferencije političkog sistema i godini istraživanja

Tip	Godina istraživanja								
	1996. g.			2001. g.			2006. g.		
	AS	SD	%	AS	SD	%	AS	SD	%
Autokrata	-.685	.957	25	-.407	1.032	31	-.594	1.081	29
Mešoviti	-.697	.829	20	-.316	.954	37	-.162	.889	43
Demokrata	.081	.970	53	.449	.929	69	.299	.849	65
Prosek	-.226	.999	41	.241	.998	60	.026	.933	52

Napomena: procenti se odnose na broj ispitanika koji se nalaze na pozitivnom polu izdvojene dimenzije.

S druge strane, unutar istih tipova s obzirom na preferenciju političkog sistema, s vremenom se takođe dešavaju promene, ali su one više kvantitativne nego kvalitativne prirode. Tip autokrate je u sva tri talasa izrazito nedemokratski orijentisan i to na približno istom nivou, o čemu svedoči i odsustvo statistički značajnih razlika ($F[2, 157]=.697, p<.500$); mešoviti tip karakteriše konstantno slabljenje „nedemokratske orijentacije“ ($F[2, 870]=31.85, p<.01$), dok demokrate, u proseku, u sva tri talasa karakteriše natprosečno izražena demokratska orijentacija, ali su obe promene u intenzitetu – privremeni porast, pa potom pad – statistički značajne i odgovaraju onima registrovanim u populaciji Srbije u celini ($F[2, 1627]=24.81, p<.01$). Ukratko, uz razlike u kvantitetu, u grupi građana koji imaju pozitivan odnos prema demokratskom načinu vladavine u proseku je izraženije i prihvatanje demokratske orijentacije i obrnuto.

O tome se preglednije može suditi na osnovu prikazanih procenata. Ukoliko se faktorski skorovi dobijene dimenzije na uobičajen način grupišu u dva

modaliteta, s obzirom na predznak, moguća je pojednostavljena procentna analiza ispitanika koji se nalaze na negativnom (manje ili više nedemokratski orijentisani), odnosno pozitivnom polu izdvojene dimenzije (manje ili više demokratski orijentisani). Na taj način se u analitičke svrhe zanemaruju razlike u intenzitetu izraženosti (ne)demokratske orijentacije, dok se akcenat stavlja na kvalitativne razlike na osnovu kojih se lakše može suditi o (ne)kongruentnosti odnosa.

U idealnom slučaju, tip autokrate bi, procentualno posmatrano, većinski trebalo da bude nedemokratski orijentisan, dok bi velika većina demokrata trebalo da bude pozicionirana na pozitivnom polu dimenzije, što zaista i jeste slučaj, a na šta, uostalom, ukazuju i podaci na nivou proseka faktorskih skorova. Međutim, na ovaj način posmatrani, podaci nisu toliko ubedljivi i u svakom od tri istraživanja postoji određen broj ispitanika koje karakteriše konfliktnost usmerenja. U grupi demokrata se, i procentualno posmatrano, nalazi najviše demokratski orijentisanih građana, ali uz minimalnu prevagu. Sredinom devedesetih godina XX veka među onima koji podržavaju demokratski oblik vladavine bio je gotovo podjednak broj onih koji su nedemokratski, tj. demokratski orijentisani u vrednosnom smislu (47%:53%). Odnos se u kasnijim godinama menja i očigledno dolazi do izvesne kristalizacije, razgraničavanja i međusobnog usklađivanja orijentacija u svesti ispitanika. Ali i dalje, kako 2001. g. tako i 2006. g., postoji približno trećina „demokrata“ koji to nisu i u vrednosnom smislu i čija bi podrška uslovno mogla biti okarakterisana kao „prazna“ ili samo deklarativna. Postoji i paradoks druge vrste: tokom posmatranog perioda moguće je opisati u terminima demokratski orijentisanog građanina u vrednosnom smislu barem svakog četvrtog autokratu, ali i rastući procenat ispitanika u grupi mešovutih. To praktično znači da je „preklapanje“ samo delimično: postoji ne tako zanemarljiv deo ispitanika koji podržavaju politički sistem čijim se principima i načelima intimno protive ili ne smatraju demokratski uređeno društvo adekvatnim za realizaciju demokratskih vrednosti koje prihvataju. Sve to ukazuje na to da je kongruentnost dva (prodemokratska) kvaliteta u populaciji relativno retka. Podaci iz poslednjeg perioda mogu poslužiti kao dobra ilustracija. Da je demokratija dobar oblik vladavine 2006. g. smatra manjina ispitanika (46%), dok većinu, ali od te manjine, istovremeno karakteriše i demokratska orijentacija. To praktično znači da su ispitanici koji imaju pozitivan odnos kako prema demokratskom načinu vladavine tako i prema njenim vrednostima zapravo u manjini u populaciji u celini u sva tri istraživanja – sredinom devedesetih godina XX veka to karakteriše svakog četvrtog (25%), pet godina kasnije svakog trećeg (36%), a u poslednjem posmatranom periodu tek svakog petog građanina (20%). Iako donji minimum ili svojevrsni kritični prag stepena čvrste ili kongruentne podrške demokratskom političkom sistemu, koji je neophodan za njegovo efikasno funkcionisanje, praktično nije moguće odrediti, ovi procenti ne daju osnova za optimizam.

Zaključna diskusija

Ako je za stabilnost i legitimnost jednog političkog sistema od presudne važnosti široki konsenzus građana o tipu i principima vladavine, onda je sasvim izvesno da su najpodsticajnije uslovi za razvoj demokratskog načina vladavine u Srbiji postojali neposredno nakon njegovog formalnog ustanovljenja. I pozitivan odnos prema takvom načinu vladavine i raširenost demokratske orijentacije bili su u tom periodu izraženiji nego nekoliko godina pre ili nakon toga. Posledična erozija prodemokratskog kvaliteta, privremeni korak unazad ili pak silazni trend, dovodi u sumnju izgleda za skoriju konsolidaciju demokratije u Srbiji i opominje da je u izvesnom smislu propušten kritični period razvoja njenog šireg i stabilnog uporišta, koje ni u jednom od tri vremenska trenutka ne prelazi trećinu građana Srbije. Svakako, zbog svih ranije navedenih problema s korišćenim indikatorima, ovi nalazi mogu se prihvatiti samo uslovno. Međutim, moguće implikacije ovih rezultata zbog njihove važnosti svakako zahtevaju detaljnije razmatranje.

Prva od njih tiče se teze o značaju društvenih činilaca za usvajanje i održavanje vrednosnog sistema jedne zajednice i njene praktične implikacije da društvene promene mogu dovesti do promena preovlađujućih vrednosti jednog društva, koja je u svega nekoliko navrata kod nas ozbiljnije empirijski proveravana (Biro et al., 2002; Kuzmanović, 1995b; 1995c; Kuzmanović i dr., 1995; Popadić, 1995; Havelka, 1995; Pantić, 1990; Pavlović, 2009)⁹. Podrazumeva se da do promena u prihvatanju ili napuštanju određenih vrednosnih orijentacija neće dovesti bilo kakva promena društvenih okolnosti. Vrednosti nisu nepromenljive ili potpuno stabilne (kada nikakva lična ili društvena promena ne bi bila moguća), ali ni potpuno nestabilne i lako promenljive (kada bi bilo kakav kontinuitet u razvoju bio onemogućen) (Rokeach, 1973). Međutim, ima osnova za pretpostavku da ozbiljnija promena aktuelne društvene situacije može dovesti do promene preferencija, naročito onih ideja ili ciljeva koji su na neki način prosistemskog karaktera, tj. na direktan ili indirektan način povezani s prethodnim ili novouspostavljenim sistemom¹⁰. U tom kontekstu, izloženi rezultati idu u prilog ovim shvatanjima. Objektivni, formalno-institucionalni aspekt demokratizacije Srbije imao je i svoj subjektivni aspekt – kako intenzivnije vrednovanje samog demokratskog načina vladavine tako i intenzivnije širenje demokratske orijentacije među građanima. U tom smislu

9 Razumljivo, ukoliko se ima u vidu da se retko dešavaju krupne društvene promene, a i da su još ređe dostupna periodična empirijska istraživanja, srodnog, uporedivog sadržaja, koja bi ukazivala na stanje pre i posle, odnosno, potencijalne efekte izmenjenih društvenih okolnosti.

10 To je zapravo suština diskusije oko odnosa političke kulture i političke strukture; predmet sporenja, pojednostavljeno rečeno, jeste samo to da li društvene promene uzrokuju vrednosti (institucionalni model) ili vrednosti uzrokuju društvene promene (kulturološki model).

su očigledni efekti izmenjenih društvenih okolnosti, i to u onom segmentu u kome su oni najviše i očekivani (prosistemske ili ideološke orijentacije), pa bi se moglo reći da postoji barem delimični paralelizam u promenama političke strukture i političke kulture.

To direktno vodi drugoj važnoj implikaciji rezultata. Trend uočenih promena teško može biti objašnjen u kontekstu dva modela koji su opisani u uvodnom delu rada. Prema pretpostavkama kulturološkog modela, demokratske promene u Srbiji nisu bile moguće da im nije prethodilo izraženo prihvatanje demokratskih vrednosti. U kontekstu ovog rada, demokratska orijentacija trebalo je da bude prilično izražena u prvom posmatranom periodu (ali nije), na manje-više stabilnom nivou u kasnijim godinama (ali značajno varira), dok bi njena posledica bila naknadna demokratizacija društva. Rezultati izloženi u ovom radu ne idu u prilog takvim očekivanjima. Međutim, problem je u tome što tako brza promena ne može do kraja biti objašnjena ni suprotstavljenim pristupom jer i on zahteva vreme – ako ne smenu nekoliko generacija, ono barem izvesno iskustvo s demokratskim načinom vladavine čiji bi rezultat bilo učenje demokratskih normi, uviđanje njihovog značaja i važnosti. Adekvatno objašnjenje stoga zahteva delimičnu integraciju, odnosno sintezu dva ne tako nepomirljiva pristupa.

Nema sumnje da je za demokratske promene u jednom društvu potrebno da postoji izvesna „zaliha“ demokratskog potencijala kod njegovih građana (kako to kulturološki model i pretpostavlja). Ukoliko ogromna većina građana određene zajednice ne misli ništa dobro o demokratskom načinu vladavine, ili je izrazito nedemokratski orijentisana u vrednosnom smislu, takvo društvo svakako neće biti demokratizovano (niti će to, verovatno, želiti). U tom smislu je izvesni minimum demokratskih aspiracija građana neophodan kao osnov za kasniju nadgradnju, kao pokretač određenih procesa u društvu koji za krajnji cilj imaju promenu stanja ili sistema. Ako je u pitanju čak i manjina građana, ona može biti posebno uticajni stratum populacije ili se na neki način može predstaviti kao većina (recimo, masovnim protestima i demonstracijama). Na taj način, ona na svoju stranu može privoleti i onaj deo građana koji demokratski način vladavine prihvata samo površno, koji se na taj način priklanja „većinskom“ mišljenju, konformira pod pritiskom javnog mnjenja ili demokratiju posmatra samo kao sredstvo promene društvenih okolnosti, kao alternativni politički sistem koji bi pre svega mogao dovesti do poboljšanja katastrofalnih uslova života. Taj svojevrsni proces formiranja određene socijalne klime i doživljaja da su određeni ciljevi prevaziđeni i da moraju biti zamenjeni nekim alternativnim skupom (demokratskih) vrednosti (Kuzmanović, 1995a), može za posledicu imati strukturne ili institucionalne promene koje onda povratno mogu delovati na njihovo pojačano prihvatanje. U tom kontekstu se brze vrednosne promene nakon društvenih mogu razumeti kao kulminacija ovog raspoloženja u javnosti koje je, manje ili više deklarativno tražilo demokratiju. Međutim, za očuvanje takvog raspoloženja, za stabiliza-

ciju novousvojenih orijentacija, neophodno je da se uloženi naponi „isplate“. U skladu sa institucionalnim modelom, potrebno je *uspešno* funkcionisanje naknadno uspostavljenih institucija kako bi pojedinac počeo ili nastavio da veruje u njih i ideale koje oni oličuju. Ukoliko to izostane, nove frustracije, nezadovoljstva i netrpeljivosti veoma su verovatne, što je upravo ono što se u Srbiji, barem sudeći prema ovde izloženim podacima, desilo.

Pri tom bi trebalo imati na umu da u ovom procesu izgradnje stabilnog i vrednosno utemeljenog odnosa prema demokratskom načinu vladavine postoji još jedna posebno interesantna „otežavajuća“ okolnost. Odnos podrške demokratiji i prihvatanja prodemokratskih vrednosti bi, barem u teoriji, mogao biti opisan kao odnos podrške jednoj apstraknoj ideji i njenim konkretnim manifestacijama, odnos eksplicitnog i implicitnog, direktnog ili indirektnog i sl. Tako bi samo njihovo delimično preklapanje moglo biti shvaćeno kao još jedna potvrda poznate sklonosti ka intenzivnijem načelnom prihvatanju nekih apstraktnih principa (poput slobode govora ili tolerancije), nego njihove konkretne primene (McClosky, 1964; Prothro & Grigg, 1960; Sullivan et al, 1979). Neinformisanost, nerazumevanje, nekonzistentnost u rezonovanju, politička „nesofisticiranost“, uticaj socijalne poželjnosti – samo su neki od uzroka tog nesklada o čijem postojanju se može govoriti *jedino* ukoliko se pretpostavi da ispitanik ima doživljaj da sudi o aspektima ili nivoima istog, a ne o različitim i međusobno nepovezanim fenomenima. Međutim, rezultati analize daju osnova za pretpostavku da za građane Srbije demokratski način vladavine ima specifično značenje koje se dobrim delom iscrpljuje nečim što sa analiziranim vrednostima ima malo veze, pa prihvatanje demokratskog načina vladavine, ali ne i demokratske orijentacije (i obrnuto), postaje moguće i predstavlja samo privid nesklada.

Masovno učešće građana u demokratskim promenama u Srbiji s kraja devedesetih godina XX veka bilo je pre posledica beznađa i siromaštva nego pokazatelj prihvatanja vrednosti demokratije ili demokratskih „pravila igre“. Za veliku većinu građana Srbije demokratija verovatno nije predstavljala ono što se pod njom u teoriji podrazumeva, već je poistovećivana sa onim što je zapravo bilo željeno – sa njenim efektima. Možda bi tačnije bilo reći da ljudi nisu toliko želeli demokratiju koliko promene, a pre svega bolji životni standard. Ogromna očekivanja koja su postojala nisu u potpunosti ispunjena, a bolna iskustva tranzicije samo su produbila nezadovoljstvo koje za rezultat ima promene uočene u ovde prikazanim podacima.

Usvajanje demokratskih vrednosti dug je proces koji se ne odvija u socijalnom vakuumu. To se mora podsticati, treba raditi na propagiranju takvih vrednosti i ukazivati na njihov značaj. Ali, ne samo da su građani Srbije demokratske promene dočekali s jednom specifičnom predstavom o suštini demokratije nego je period tranzicije dodatno otežao njeno adekvatno razumevanje i uviđanje toga da su njene procedure i norme vredni poštovanja. Mnogi problemi i teškoće od 2000. g. naovamo nisu inherentne slabosti

niti karakteristike funkcionalne i razvijene demokratske vladavine, već specifičnosti procesa demokratizacije u Srbiji. Međutim, to malo znači građanima za koje se značenje i sadržaj demokratskog načina vladavine iscrpljuju onim što im se pod tim imenom nudi, a ne dovodi do toliko željenih efekata. Iskustvo s demokratskim načinom vladavine na izvestan način postaje kontraproduktivno. Umesto da dodatno učvršćuje i podstiče prihvatanje ideala demokratije, ono izaziva averziju građana, retradicionalizaciju ili de-demokratizaciju političke kulture, što onda povratno dovodi do još većih teškoća u konsolidaciji političkog sistema. Krajnji ishod čitavog procesa jeste slabljenje pozitivne konotacije demokratskog načina vladavine, što je nalaz koji, osim što predstavlja opšti zaključak ovog rada, može imati dalekosežne posledice.

Reference:

- Al-Brazait, F. (2003). Muslims and democracy: An empirical critique of Fukuyama's culturalist approach. U R. Inglehart (ed.), *Islam, gender, culture and democracy* (pp. 46–76). Willowdale: De Sitter Publications.
- Almond, G. & Verba, S. (1989 [1963]). *The civic culture*. Newbury Park: Sage Publications.
- Aron, R. (1997). *Demokratija i totalitarizam*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Biro, M., Mihić, V., Milin, P. i Logar-Đurić, S. (2002). Did socio-political changes in Serbia change the level of authoritarianism and ethnocentrism of citizens?. *Psihologija*, 35, 37–47.
- Bobbio, N. (1987). *The future of democracy: A defence of the rules of the game*. New York: Polity.
- Bratton, M. & Mattes, R. (2001). Support for democracy in Africa: Intrinsic or instrumental?. *British Journal of Political Science*, 31, 447–474.
- Cunningham, F. (2002). *Theories of democracy – A critical intriduction*. London: Routledge.
- Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and opposition*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R. A., Shapiro, I. and Cheibub, H. A. (2003). *The democracy sourcebook*. Cambridge: The MIT Press.
- Dahrendorf, R. (1990). *Reflections on the revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*. New York: Random House.
- De Graaf, N. D. & Evans, G. (1996). Why are the young more postmaterialist? A cross-national analysis of individual and contextual influences on postmaterial values. *Comparative Political Studies*, 28, 608–635.
- Eckstein, H. (1988). A culturalist theory of political change. *American Political Science Review*, 82, 789–804.
- Farnen, R., Dekker, H., Meyenberg, R. and German, D. (eds.) (1996). *Democracy, socialization, and conflicting loyalties in East and West: Cross-national and comparative perspectives*. London: Macmillan Press.
- Feldman, S. (2003). Enforcing social conformity: A theory of authoritarianism. *Political Psychology*, 24, 41–74.

- Frederic, F. (1996). Post-Soviet political culture in Russia: An assessment of recent empirical investigations. *Europe-Asia Studies*, 48, 225–260.
- From, E. (1989 [1941]): *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit.
- Fukujama, F. (2002). *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID.
- Gibson, J. (1996). A mile wide but an inch deep(?): The structure of democratic commitments in the former USSR. *American Journal of Political Science*, 40, 396–420.
- Gibson, J. (2002). Becoming tolerant? Short-term changes in Russian political culture. *British Journal of Political Science*, 32, 309–333.
- Golubović, Z., Kuzmanović, B. i Vasović, M. (1995). *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić.
- Hagenaars, J., Halman, L. and Moors, G. (2003). Exploring Europe's basic values map. U W. Arts, L. Halman and J. Hagenaars (eds.), *The cultural diversity of European unity* (pp. 23–58). Leiden-Boston: Brill.
- Havelka, N. (1995). Vrednosne orijentacija učenika i njihova očekivanja od budućeg zanimanja. *Psihološka istraživanja*, br. 7, 89–126.
- Huntington, S. (1991). Democracy's third wave. *Journal of Democracy*, 2, 12–34.
- Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R., Norris, P. and Welzel, C. (2002). *Gender equality and democracy. Comparative Sociology*, 1, 321–346.
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005a). *Modernization, culture change, and democracy – The human development sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005b). Political culture and democracy: Analyzing cross-level linkages. *Comparative Politics*, 36, 61–79.
- Jackman, R. & Miller, R. (1996). A renaissance of political culture. *American Journal of Political Science*, 40, 632–659.
- Joksimović, S., Maksić, S. i Pavlović, Z. (2007). Attitudes of the citizens of Serbia towards the goals of family upbringing. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 39, 225–242.
- Jowitt, K. (1996). Dizzy with democracy. *Problems of Post-Communism*, 43, 3–8.
- Kersting, N. & Cronqvist, L. (eds.) (2005). *Democratization and political culture in comparative perspective*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Klingemann, H. D., Fuchs, D. and Zielonka, J. (2006). *Democracy and political culture in Eastern Europe*. New York: Routledge.
- Kuzmanović, B. (1995a). Uvodna razmatranja za istraživanje promena vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji, *Psihološka istraživanja*, br. 7, 9–15.
- Kuzmanović, B. (1995b). Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika, *Psihološka istraživanja*, br. 7, 17–47.
- Kuzmanović, B. (1995c). Preferencija društvenih ciljeva. *Psihološka istraživanja*, br. 7, 49–69.
- Kuzmanović, B. (1997a). Stepen i činioci autoritarnosti. U S. Mihailović (red.), *Između osporavanja i podrške – javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije* (pp. 229–245). Beograd: Institut društvenih nauka.

- Kuzmanović, B. (1997b). Ličnost i demokratsko ponašanje. U Z. Avramović (red.), *Demokratija, vaspitanje, ličnost* (pp. 135–149). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Kuzmanović, B. (2003). Autoritarna svest kao ometajući činilac u razvoju demokratskih institucija. U D. Pantić (red.), *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost* (pp. 123–130). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Kuzmanović, B., Popadić, D. i Havelka, N. (1995). Social changes and changes of values. *Psihologija*, 28, 7–26.
- Lipset, S. (1969). *Politički čovek*. Beograd: Rad.
- Matić, M. (1993). Demokratija. U M. Matić (red.), *Enciklopedija političke kulture* (pp. 198–229). Beograd: Savremena administracija.
- McClosky, H. (1964). Consensus and ideology in American politics. *American Political Science Review*, 58, 361–382.
- Mihailović, S. (1997). Odnos prema demokratiji. u S. Mihailović (red.), *Između osporavanja i podrške – Javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije* (pp. 149–167). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mishler, W. & Rose, R. (2002). Learning and re-learning regime support: The dynamics of post-communist regimes. *European Journal of Political Research*, 41, 5–36.
- Muller, E. M. & Seligson, M. A. (1994). Civic culture and democracy: The question of causal relationships. *American Political Science Review*, 88, 635–652.
- Niemi, R. G. & Hepburn, M. A. (1995). The rebirth of political socialization. *Perspectives on Political Science*, 24, 7–16.
- Pantić, D. (1985). Uticaj crta ličnosti na determinaciju društveno-političkog angažovanja. U V. Goati i sar., *Političko angažovanje u jugoslovenskom društvu* (pp. 201–277). Beograd: NIRO Mladost.
- Pantić, D. (1990). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2002). Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine. U V. Goati (ur.), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.* (pp. 131–158). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. i Pavlović, Z. (2009). *Political culture of voters in Serbia*. Belgrade: Institute of Social Sciences.
- Pavlović, Z. (2007). Svetsko javno mnjenje o demokratiji – da li je demokratija univerzalno poželjan oblik vladavine. U D. Pantić i Z. Pavlović, *Javno mnjenje – koncept i komparativna istraživanja* (pp. 109–134). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pavlović, Z. (2008). Demokratska politička kultura u Srbiji pre i posle demokratskih promena. *Nova srpska politička misao*, 16, 157–176.
- Pavlović, Z. (2009). *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji – u potrazi za demokratskom političkom kulturom*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pennock, R. (1979). *Democratic political theory*. Princeton: Princeton University Press
- Petterson, T. (2003). *Basic values and civic education: A comparative analysis of adolescent orientations towards gender equality and good citizenship*. Retrieved May 10, 2007 from: <http://www.worldvaluessurvey.com>.
- Pollack, D., Jacobs, J., Muller, O. and Pickel, G. (eds.) (2003). *Political culture in post-communist Europe: Attitudes in new democracies*. Aldershot: Ashgate Publishing

- Popadić, D. (1995). Uzrasne i generacijske razlike u preferenciji životnih stilova. *Psihološka istraživanja*, br. 7, 71–88.
- Powell, G. (1982). *Contemporary democracies*. Cambridge: Harvard University Press.
- Prothro, J. & Grigg, C. (1960). Fundamental principles of democracy: Bases of agreement and disagreement. *Journal of Politics*, 22, 276–294.
- Rohrschneider, R. (2003). Learning democracy: Do democratic values adjust to new institutions. U D. Pollack et al. (eds.), *Political culture in post-communist Europe: Attitudes in new democracies* (pp. 47–70). Aldershot: Ashgate Publishing.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: The Free Press.
- Rose, R. & Mishler, W. (1994). Mass reaction to regime change in Eastern Europe: Polarization or leaders and laggards?. *British Journal of Political Science*, 24, 159–182.
- Sartori, Đ. (2001). *Demokratija, šta je to?*. Podgorica: CID.
- Schumpeter, J. (1976). *Capitalism, socialism and democracy*. New York: Allen & Unwin.
- Schwartz, S. H. (2007). A theory of cultural value orientations: Explication and applications. U Y. Esmer & T. Pettersson (eds.), *Measuring and mapping cultures: 25 years of comparative value surveys* (pp. 33–78). Leiden-Boston: Brill.
- Schwartz, S. H. & Bardi, A. (1997). Influences of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe. *Political Psychology*, 18, 385–410.
- Schwartz, S. H. & Sagie, S. (2000). Values consensus and importance: A cross-national study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31, 465–497.
- Siemieniska, R. (2003). Intergenerational differences in political values and attitudes in stable and new democracies. U R. Inglehart (ed.), *Islam, gender, culture, and democracy* (pp. 145–167). Willowdale: de Sitter Publications.
- Sniderman, P., Tetlock, P., Glaser, J., Green, D. and Hout, M. (1989). Principled tolerance and the American mass public. *British Journal of Political Science*, 19, 25–45.
- Sullivan, J., Piereson, J. and Marcus, G. (1979). An alternative conceptualization of political tolerance: Illusory increases 1950s–1970s. *The American Political Science Review*, 73, 781–794.
- Tilly, C. (2007). *Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Triandis, H. C. (2001). Individualism-collectivism and personality. *Journal of Personality*, 69, 907–924.
- Welzel, C. & Inglehart, R. (2009). Political culture, mass beliefs and value change. U C. Haerpfer, P. Bernhagen, R. Inglehart and C. Welzel (eds.), *Democratization* (pp. 126–144). Oxford: Oxford University Press.
- World Values Survey 1981–2008 official aggregate v.20090901, 2009. World values survey association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate file producer: ASEP/JDS, Madrid.

Acceptance of Democracy and Democratic Orientation in Serbia in the Context of Social Changes

Zoran Pavlovic

Institute of Social Sciences, Belgrade

The subject of the paper is the support for democratic government and its basic values expressed by the citizens of Serbia. Direct, general evaluation of democracy, operationalized through valuing democracy as a good or bad system of government was analyzed. Unidimensional syndrome of democratic orientation which comprises social tolerance, postmaterialist values, valuing of autonomy, support for gender equality and market orientation was observed as an indicator of the acceptance of the democratic values. The data collected in the three waves of the World Values Survey (N=3700), conducted on representative samples of Serbian citizens in 1996, 2001 and 2006, were analyzed. The results of the analysis indicate that general support for democratic government, as well as the acceptance of the democratic orientation among Serbian citizens, shows a „zigzag“ profile of change – a sharp increase after the democratic changes in 2000, followed by a significant decrease. The congruence between support for democratic government and democratic values is relatively rare. The concluding chapter discusses the importance and implications of the obtained results in the context of social change effects on the changes of value orientations in one society, as well as in the light of the two competing models of the relationship between political culture and political structure, culturalist and institutionalist.

Key words: democratic orientations, democracy, World Values Survey, Serbia.